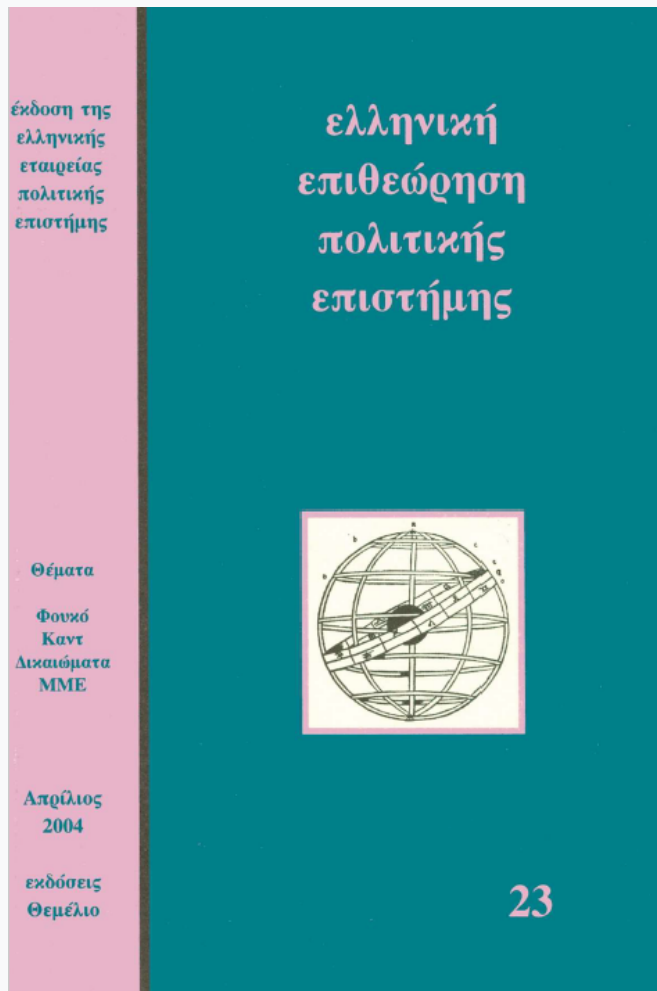

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 23, Αρ. 1 (2004)

Διακόσια χρόνια από τον θάνατο του Ιμμάνουελ Καντ

Κοσμάς Ψυχοπαίδης

doi: [10.12681/hpsa.14730](https://doi.org/10.12681/hpsa.14730)

Copyright © 2017, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ψυχοπαίδης Κ. (2017). Διακόσια χρόνια από τον θάνατο του Ιμμάνουελ Καντ. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 23(1), 18–23. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14730>

ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ
ΤΟΥ ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ ΚΑΝΤ

Μια επέτειος, όπως αυτή των 200 χρόνων από τον θάνατο του Καντ μας υποχρεώνει να ξανασκεφτούμε τι μπορεί να σημαίνουν για μας σήμερα έννοιες όπως αυτές του «διαφωτισμού» και της «κριτικής σκέψης». Τι χρειαζόμαστε σήμερα τον Καντ, έναν εκπρόσωπο του Διαφωτισμού και της αστικής σκέψης που αποθέωσε τις «κατηγορικές προσαγές», τη γενικότητα της μορφής του Λόγου, την αφηρημένη ελευθερία και την ισονομία; Μήπως δεν μας δίδαξε ο Μαρξ ότι ακριβώς μέσα από τις μορφές αυτές της ελευθερίας και της ισότητας αναπαράγονται και ταυτόχρονα συγκαλύπτονται οι σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης στην αστική αγορά; Σίγουρα, μια τέτοια μομφή θα ήταν άδικο να απευθυνθεί στον Καντ, και δεν θα λάμβανε υπόψη τον αναχρονισμό που θα περιείχε. Ο Καντ έγραψε την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης. Το πολιτικό πρόγραμμα της ελευθερίας και της ισότητας που επαγγέλθηκε ήταν στραμμένο κατά του παλαιο-ευρωπαϊκού (υστερο-φεουδαλικού) συστήματος των πολιτικών προνομίων και των οικονομικών μονοπωλίων. Ζήτησε την αυτονομία όλων των μελών της κοινωνίας. Ο καντιανός άνθρωπος δεν ανέχεται να είναι δούλος κάποιου άλλου, αλλά και δεν καταδέχεται να υποδουλώνει ο ίδιος τους άλλους. Ακόμη, ο Καντ κατήγγειλε στην παρ. 83 της *τρίτης κριτικής του (Κριτική της Κριτικής Δύναμης)* την αλλοίωση που υφίστανται οι άνθρωποι όντας μέλη μιας τάξης είτε πρόκειται για την τάξη των καταπιεστών είτε πρόκειται για την τάξη των καταπιεζομένων. Ιδεώδες του υπήρξε η από κοινού συμβίωση υπό νόμους που θα νομοθετούσαν οι ίδιοι οι πολίτες.

Αυτή η ιδέα ενθουσίασε τους νεοκαντιανούς σοσιαλιστές, όπως

* Ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε σε πρώτη μορφή στην εφημ. *Η Εποχή*, 22 Φεβρουαρίου 2004.

τον Κοέν, που στήριζαν την ηθική και την πολιτική θεωρία τους στη φιλοσοφική έννοια της «κοινότητας». Το ιδεώδες της κοινότητας δεν ήταν για τον Καντ ένα εξωτερικό, πολιτικό ιδεώδες αλλά αποτελούσε συγκροτησιακή ιδέα της γνωσιοθεωρίας και της ηθικής φιλοσοφίας του. «Κοινότητα» είναι η τρίτη κατηγορία της σχέσης στο σύστημα των καντιανών κατηγοριών. Στη *Θεωρία του Δικαίου* του ο Καντ σχεδίασε ένα μοντέλο αστικού συντάγματος στο οποίο οι σχέσεις μεταξύ των πολιτών ρυθμίζονται σε ένα πλαίσιο ελευθερών θεσμών. Πρόκειται, βέβαια, για μια κοινότητα αστών ιδιοκτητών που συναλλάσσονται στην αγορά (ένα μοντέλο που θυμίζει Α. Σμιθ).

Αλλά το πρόβλημα του Καντ ήταν να υπαχθούν οι επιδιώξεις των ατόμων –που εκκινούσαν από τις επιθυμίες και τα πάθη τους– υπό γενικούς πολιτειακούς νόμους και, εν συνεχεία, υπό ηθικούς νόμους, έτσι ώστε η κοινότητα των πολιτών να μετατραπεί σε ηθική κοινότητα.

1. Ο ΚΑΝΤ ΚΑΙ Η ΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

Και αυτή η ιδέα της υπαγωγής των παθών και των ορμών υπό τον νόμο, αποτελεί εσωτερικό στοιχείο της καντιανής γνωσιοθεωρίας. Στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* ζητούμενο είναι το πώς η εποπτεία και η «αισθητικότητα» (Sinnlichkeit) θα μπορέσει να υπαχθεί υπό τους νόμους της διάνοιας που θα τη σχηματοποιήσουν και θα τη νοηματοδοτήσουν. Αλλά στην περίπτωση της κοινωνίας ο Καντ αξιώνει, η υποταγή των αισθήσεων και των ορμών στον ορθολογικό νόμο, να πραγματοποιηθεί όχι με τη μορφή του καταναγκασμού, αλλά με τη μορφή της ελευθερίας. Το δίλημμα αυτό του αστικού υποκειμένου υπέβαλε σε κριτική ο Μαρξ στην πρώτη θέση του για τον Φόουερμπαχ, χρησιμοποιώντας για τον σκοπό αυτό καντιανή γλώσσα. Ο Μαρξ αξιώνει εδώ η εποπτεία (Anschauung), (πρόκειται για την καντιανή αισθητικότητα) να χειραφετηθεί από την υπαγωγή της στη διάνοια (τη «δρώσα πλευρά» του ιδεαλισμού), να ενεργοποιηθεί και να αντιταχθεί στον ρασιοναλισμό που την καταπιέζει. Η πλευρά της «εποπτείας» και της «αίσθησης» αντιστοιχούσε στην πλευρά του προλεταριάτου που θα αντιτασσόταν στον εργαλειακό ορθολογισμό της κοινωνίας των εμπορευμάτων και του χρήματος.

Για την αστική σκέψη μετά τον Καντ κάτι τέτοιο ήταν βέβαια αδύνατο, αφού ξεκινούσε από το ανεπίστρεπτο του χωρισμού κοινωνικού περιεχομένου και κοινωνικής μορφής και από το *a priori* του εξορθολογισμού της δράσης που επιδίωκε το καπιταλιστικό κέρδος. Η σκέψη αυτή αντιμετώπιζε τον ορθολογισμό αποκλειστικά ως εργαλειακό λόγο και θεωρούσε ανορθολογικό κάθε αίτημα ουσιαστικής ορθολογικότητας που θα αναφερόταν στη διατήρηση της κοινωνίας ως ολότητας. Εκπρόσωπος της σκέψης αυτής υπήρξε ένας νεοκαντιανός, ο Μαξ Βέμπερ, η θεωρία του οποίου είχε ήδη απεμπολήσει τη χειραφετητική διάσταση των ιδεών του Καντ, το αίτημα του για έλλογες και αυτόνομες σχέσεις. Το αίτημα αυτό εκφράζει το σύστημα του Καντ με την αντιπαράθεση μεταξύ διάνοιας (εργαλειακής σκέψης) και Λόγου (πράξης, αυτονομίας και ελευθερίας). Βάσει των κατηγοριών αυτών ο Καντ υπέβαλλε σε κριτική και απέρριπτε όσες κοινωνικές σχέσεις ήταν άδικες, αναξιοπρεπείς και δεν συμβιβάζονταν με την αυτονομία και την ελευθερία του Λόγου. Μια πεσιμιστική απόληξη αυτού του καντιανού προγράμματος βρίσκουμε κατά τον 20ό αιώνα στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* των Αντόρνο/Χορκχάιμερ οι οποίοι διέγνωσαν ότι, στην εποχή μας, η εργαλειακή σκέψη (διάνοια) απορρόφησε τον Λόγο, οπότε ο ίδιος ο διαφωτισμός υπέσκαψε κάθε δυνατότητα κριτικής και αντίστασης. Ο Καντ, όμως, δεν θα συμφωνούσε με μια τέτοια διάγνωση.

2. Ο ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΣ ΚΑΝΤ

Η σκέψη της εποχής μας οφείλει πολλά στον Καντ ως τον μεγάλο *διαλεκτικό* φιλόσοφο, του οποίου επιφανέστερος μαθητής υπήρξε ο μεγαλύτερος επικριτής του, ο Χέγκελ.

Στο κέντρο της φιλοσοφίας του ο Καντ έθεσε την έννοια της αντινομίας, που αναπαράγεται μέσα στις ανθρώπινες ιδέες και αντανακλά τις αντιθέσεις της ανθρώπινης πραγματικότητας και των ανθρώπινων σχέσεων. Η σημαντικότερη αντινομία, που αναλύεται στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, θέτει το ερώτημα αν ο κόσμος διέτεται από αυστηρό αιτιακό ντετερμινισμό ή επιτρέπει να υπάρξει ελευθερία. Από τη «λύση» της αντινομίας αυτής (λύση που άφησε περιθώρια στην ανθρώπινη ελευθερία) εξαρτήθηκε η δυνατότητα να υπάρξει ελεύθερη ηθική πράξη.

Στο κεφάλαιο της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* για τους «Παραλογισμούς» του Λόγου, ο Καντ τοποθετήθηκε στο ερώτημα για τη δυνατότητα να υπάρχουν πράγματα του κόσμου έξω από την συνείδηση. Όλα τα πράγματα του ανθρώπινου εξωτερικού κόσμου δίνονται στο εσωτερικό της συνείδησης ως κάτι που, όμως, αξιώνει ότι βρίσκεται εκτός αυτής. Για τον Καντ τα ανεξάρτητα από τη συνείδηση πράγματα ήταν «πράγματα καθ' εαυτά», τα οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίσει, μπορεί όμως να τα πραγματώσει και να τα οικειοποιηθεί μέσω της πράξης του. Ο μαθητής του Καντ, Χέγκελ, υποστήριξε ότι θα πρέπει να δεχτούμε ότι τα πάντα είναι συνείδηση (πνεύμα), οπότε κάθε πράγμα που εμφανίζεται ως εξωτερικό προς τη συνείδηση, αποδεικνύεται σε μια ανώτερη διαλεκτική βαθμίδα ως κτήμα της συνείδησης, το οποίο η συνείδηση μπορεί να επανιδιοποιηθεί. Οι λογικές αυτές αναλύσεις συνιστούν προϋπόθεση προκειμένου να κατανοηθεί η θεωρία της αλλοτριώσης και του φетиχισμού του εμπορεύματος στο έργο του Μαρξ. Τα εξωτερικά πράγματα αποτελούν εδώ αλλοτριώση της κοινωνικής εργασίας. Ο φορέας της κοινωνικής εργασίας πρέπει να τα επανιδιοποιηθεί, όμως αυτή την επανιδιοποίηση θα πρέπει να τη σκεφτούμε ως πράξη.

Στην *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* ο Καντ εισήγαγε μια διπλή θεώρηση των οργανισμών (στους οποίους συμπεριλάμβανε και τον ανθρώπινο πολιτισμό, που τον αντιμετώπιζε ως οργανική ενότητα). Μπορούμε να συλλάβουμε τους πολιτισμούς και τις ανθρώπινες κοινωνίες ως ολότητες που διέπονται από μηχανικούς νόμους και αιτιακές σχέσεις, αλλά μπορούμε να τα προσεγγίσουμε και ως σύνολα σκοπών, όπως είναι οι επιμέρους σκοποί των δρώντων, σκοποί εγωιστικής ή ηθικής φύσεως, καθώς και οι «σκοποί της φύσης» (κάτι ανάλογο με το «αόρατο χέρι» του Α. Σμιθ), δηλαδή τα μη αναμενόμενα αποτελέσματα της δράσης που συμφωνούν με τους σκοπούς της κριτικής φιλοσοφίας (που στοχεύει την πραγμάτωση ελευθερίας, ισονομίας, κριτικής, δημοσιότητας και αυτονομθεσίας).

Ο τρόπος αυτός διπλής θεώρησης υιοθετήθηκε από τον Χέγκελ ο οποίος, στη διαλεκτική *Λογική* του («Λογική της έννοιας»), περιλαμβάνει τα κεφαλαία «Μηχανισμός» και «Τελεολογία», όπου αναλύονται κατηγορίες που συγκροτούν την «απόλυτη Ιδέα» του. Ο διαλεκτικός Μαρξ φαίνεται να έχει και αυτός επηρεασθεί από τη θεώρηση αυτή κατά την ανάπτυξη της θεωρίας της αξίας στο *Κεφά-*

λαιο. Οι κατηγορίες της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* συνδέουν τεχνικά και μορφικά στοιχεία της κοινωνικής δράσης που αναφέρονται σε όρους και σε σκοπούς της δράσης αυτής – πρβλ. λ.χ. χρηστική και ανταλλακτική αξία, διαδικασία εργασίας και αξιοποίησης, τεχνική και οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, κ.ο.κ.

Οι σκοποί των καπιταλιστών αναλύονται στα πλαίσια των μηχανισμών της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά η όλη έκθεση των κατηγοριών διέπεται από τον σκοπό της κριτικής της πολιτικής οικονομίας να διερευνηθούν οι όροι υπέρβασης των τυφλών κοινωνικών μηχανισμών και να πραγματοποιηθούν συνειδητές (εμπρόθετες) σχέσεις ελευθερίας.

3. ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΙ

Όμως, ακριβώς όσον αφορά το πρόβλημα των σκοπών της πράξης, η σημερινή θεωρία θα υποχρεωθεί να ξανασκεφτεί κάποια σημαντικά ερωτήματα που έχει θέσει ο Καντ σχετικά με τη σχέση των σκοπών προς τα μέσα της πράξης. Ο Καντ ανέπτυξε ένα κριτικό επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο ένα επιδιωκόμενο κοινωνικό αποτέλεσμα, όπως είναι μία κοινωνία δικαιοσύνης και ελευθερίας, χωρίς προνόμα, με ισότητα, αυτονομία και ανεμπόδιστη άσκηση κριτικής στην εξουσία, δεν είναι δυνατόν να συνδέεται με διαδικασίες αδικίας και κατεξουσιασμού ως μέσα που υποτίθεται ότι ήταν αναγκαίο να χρησιμοποιηθούν για να επιτευχθεί (και θα έπρεπε να δικαιολογηθούν χάριν του «καλού» σκοπού).

Ο Καντ υποστήριξε ότι είναι δυνατόν να αποδεχτούμε ένα πλαίσιο αξιών που θέλουμε να ισχύσουν, αλλά να επικαλεσθούμε ταυτόχρονα την απροσδιοριστία του τρόπου επέλευσης των αξιών αυτών, όταν οι λόγοι που προβάλλονται ως μέσα για την επέλευση προϋποθέτουν την εκμετάλλευση και τη χειραγώγηση των δρώντων. Η λογική αυτή έρχεται σε αντίθεση με λογικές που υποστηρίζουν ότι είναι δυνατόν να χωριστεί το μηχανικό (εργαλειακότητα, μέσα) από το τελειολογικό στοιχείο της δράσης και να προταχθεί το μηχανικό στοιχείο, ούτως ώστε, αφού ο μηχανισμός λειτουργήσει ένα διάστημα, να πραγματοποιηθεί εν συνεχεία αυτόματα ο επιδιωκόμενος σκοπός – π.χ., θα αναπτύξουμε πρώτα τα παραγωγικά μέσα, έστω και με δικτατορικές συνθήκες κοινωνικής ζωής και, αφού φτάσουν σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης, θα προκύψει η

ελεύθερη κοινωνία. Ο Καντ, αντιμετωπίζοντας αυτή τη «λογική», δίδαξε ένα μάθημα που είναι σημαντικό και για την πολιτική πράξης της εποχής μας, δηλαδή ότι κάθε προσπάθεια να επιφέρουμε τη χειραφέτηση προτάσσοντας ως όρο πραγμάτωσής της τη χειραγωγήση είναι καταδικασμένη να αποτύχει. Και τούτο διότι ο όρος πραγμάτωσης του σκοπού θα αποτελεί εξ ορισμού διαρκώς και τον λόγο ματαίωσής του, αποκλείοντας τα περιεχόμενα και τους τρόπους πραγματοποίησης της ελεύθερης συμβίωσης, δηλαδή τις αυτόνομες και αλληλέγγυες κοινωνικές σχέσεις.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΚΑΝΤ, ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ, *Κριτική του καθαρού λόγου*, μτφρ.: Αν. Γιανναράς, τόμοι 2, Παπαζήσης, Αθήνα 1979.
- ΚΑΝΤ, ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ, *Δοκίμια*, μτφρ.: Ευ. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα 1971.
- ΚΑΝΤ, ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, μτφρ.: Κ. Ανδρουλιδάκης, Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002.
- ΚΑΣΣΙΡΕΡ, ΕΡΝΣΤ, *Καντ: η ζωή και το έργο του*, μτφρ.: Στ. Γερογιωργάκης, Ίνδικτος, Αθήνα 2001.
- ΝΤΕΛΕΖ, ΖΥΛ, *Η κριτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφρ.: Ελένη Πεردικούρη, Εστία, Αθήνα 2000.
- ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, ΚΟΣΜΑΣ, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών: έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφρ.: Όλγα Σταθάτου, Εστία, Αθήνα 2002.